

АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ БАГЫНЫҢКЫ СҮЙЛӨМДӨРДҮН ТҮЗҮЛҮШ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Структурные особенности придаточных предложений в английском и кыргызском языках

Structural features of subordinate clauses in English and Kyrgyz languages

Аннотация. Бул макалада англис жана кыргыз тилдериндеги багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөргө салыштырма анализ жүргүзүлгөн. Салыштырылып жаткан тилдерге тиешелүү маселелер белгиленип, татаал сүйлөмдөргө структуралык жана семантикалык мүнөздөмөлөр берилип, багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн түрлөрү салыштырмалуу түрдө аныкталган. Салыштырылып жаткан тилдердеги багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн структуралык жактан окшоштуктары жана айырмачылыктары көрсөтүлгөн. Англис тилинде да, кыргыз тилинде да багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн составдуу бөлүктөрүн бөлүп алууга жана өз алдынча сүйлөм катары алууга болбойт. Ошондой эле эки тилде тең (баш жана багыныңкы) сүйлөмдөрдүн компоненттери эки грамматикалык бирдиктеги маанини берет жана алар бири-бири менен тыгыз байланышта (компоненттери) сүйлөмдүн милдетин аткарат. Англис жана кыргыз тилдериндеги багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдү салыштырып изилдөөдө жыйынтыктар берилген.

Аннотация. В данной статье проводится сопоставительный анализ сложноподчиненного предложения в английском и кыргызском языках. Устанавливаются подходы к данной проблеме в сопоставляемых языках, структурно-семантические характеристики сложных предложений, определяется типология сложноподчиненных предложений в английском и кыргызском языках. Выявлены сходства и различия в структуре сложноподчиненных предложений сопоставляемых языков. Как в английском, так и в кыргызском языке составные части сложноподчиненного предложения нельзя рассматривать как отдельные и самостоятельные предложения. Таким образом, в обоих языках компоненты (главный и придаточный) суть две стороны смыслового и грамматического единства, и назначение предложений они (компоненты) выполняют лишь в тесной, неразрывной, взаимной связи друг с другом. Приводятся результаты сравнительно-сопоставительного изучения структурно-семантических особенностей сложноподчиненных предложений в английском и кыргызском языках.

Annotation. In this article the comparative analysis of a compound sentence in English and Kirghiz languages is carried out. Approaches to the given problem in compared languages, structural-semantic characteristics of compound sentences are established, the typology of compound sentences in English and Kirghiz languages is defined. Revealed similarity and distinctions in structure of compound sentences of compared languages. Both in English and in the Kirghiz language compound sentence components cannot be considered as separate and independent offers. Thus, in both languages (main and additional) an essence two sides of semantic both grammatical unity, and appointment of offers they (components) carry out components only in close, indissoluble, an interconnection with each other. Results of rather-comparative studying of structural-semantic features of compound sentences in English and Kirghiz languages

Урунттуу сөздөр: багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр, структура, семантика, баш сүйлөм, багыныңкы сүйлөм, байламта сөздөр, англис тили, кыргыз тили, синтаксис

Ключевые слова: сложноподчиненные предложения, структура, семантика, главная часть, придаточная часть, союзы, союзные слова, английский язык, кыргызский язык, синтаксис

Key words: complex sentences, structure, semantics, main part, subordinate part, conjunctions, relative words, English language, Kyrgyz language, syntax__

Тилдин улуттук өзгөчөлүгү аны башка тил менен салыштырып изилдегенде гана ачык көрүнөт. Тектеш эмес тилдерди, башкача айтканда, лингвистикалык өзгөчөлүгү бири-бирине карама-каршы келген тилдерди салыштырып изилдөөдө, контрастивдүү лингвистика маанилүү орунду ээлейт. Салыштырма грамматика чөйрөсүндө англис жана кыргыз тилдерин салыштырып изилдөөдө, алардын айрым гана бөлүктөрүнө көңүл бурулуп келет. Айрыкча синтаксис бөлүмүндө бул маселеге арналган илимий изилдөөлөр саналуу.

Англис жана кыргыз тилдерин синтаксистик жактан салыштырып изилдөө боюнча Н.К.Ирсалиеванын «Сложносочиненные союзные предложения в современном английском языке и их соответствие в киргизском языке» (1975), Ч.Ш.Рыскулованын «Сопоставительное исследование кыргызских послелогов и их функциональных соответствий в английском языке» (2008), Н.К.Алтынбаевдин «Типологическое исследование грамматического обстоятельства в английском и кыргызском языках» (2011), Р.Ж.Сагындыкованын «Английские придаточные обстоятельственные предложения (adverbial clauses) и их функциональные соответствия в кыргызском языке» (2015) деген аталыштагы диссертациялык иштер жазылган.

Татаал сүйлөмдөрдүн англис жана кыргыз тилдеринде изилдениши, аларды структуралык жана семантикалык жактан анализдөө, азыркы убака чейин, толук карала элек маселелердин бири бойдон калууда. Англис тилиндеги татаал сүйлөмдөрдү анализдөө менен аларды салыштырууда кыргыз тилине туура келген сүйлөм түзүлүшүн, аткарган кызматын, семантикалык маанисин аныктоо изилдөөнүн актуалдуулугу болуп саналат.

Изилдөөнүн темасы көлөмдүү болгондуктан, бардыгын бул изилдөөдө толук камтуу мүмкүн болбоду. Ушуга байланыштуу англис тилиндеги багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдү изилдеп, аны кыргыз тили менен салыштырууда өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтүү ишибиздин максаты болду. Бул максатты ишке ашыруу үчүн милдеттер коюлду. Англис, кыргыз тилдериндеги багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн структуралык жана семантикалык жактан өзгөчөлүктөрүн табуу; изилденип жаткан тилдердин синтаксистик бирдиктеринин жалпылыктарын жана өзгөчө белгилерин ачып көрсөтүү; сүйлөм курулушунда салыштырылып жаткан тилдердин бир бирине туура келишин жана туура келбестигин аныктоо.

Изилдөөнүн предмети салыштырылып жаткан тилдердеги багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн структуралык, семантикалык жактан окшоштуктары жана айырмачылыктары болуп саналат.

Англис тили индоевропалык тилдердин тайпасына ал эми кыргыз тили Н.А.Баскаковдун классификациясы боюнча фонетикалык, лексикалык өзгөчөлүгү жагынан чыгыш түрк элдеринин кыргыз-кыпчак тобуна кирет [1, 210-б.]. Бул тилдердин лингвистикалык өзгөчөлүгү бири-бирине карама-каршы келгендиктен эки тилди салыштырып изилдөөдө контрастивдүү лингвистиканын методу менен изилдөө шарт.

Алгач англис тилиндеги татаал сүйлөмдүн табиятын, мүнөзүн түшүнүүгө аракет кылсак. Татаал сүйлөмдүн аныктамасы англис тилинде мындай берилет: «The composite sentence is a sentence consisting of two or more clauses. In its structure a clause is similar to a simple sentence, but unlike a simple sentences it forms part of a bigger syntactical unit» [2, 441- б.].

Демек, татаал сүйлөм эки же андан ашык сүйлөмдөрдөн турат. Сүйлөм түзүлүшүндө жөнөкөй сүйлөмдөргө окшош, бирок жөнөкөй сүйлөмдөрдөн айырмаланып, алар чоң синтаксистик бирдиктин бөлүгүн түзөт.

Мисалы:

1. They picked her up and took her into the house.
2. I have come to you because I know from reading your accounts that you are Mr.Sherlock Holmes' most intimate acquaintance [2].

Биринчи сүйлөм /and, жана/ байламтасы менен уюшулуп, тең байланыштагы татаал сүйлөмдү түздү. Кыргыз тилинде «Алар аны көтөрүштү жана үйгө алып киришти».

Экинчи сүйлөм /because, анткени, that англис тилинде ээлик же толуктоочтук милдетти аткарган сүйлөм тутумуна кирет, noun clause/. Бул багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм.

Кыргыз тилинде бул конструкция туура келет. «Мен сизге келдим, анткени сиздин аңгемелериңизди окугандыктан, сиз мистер Шерлок Холмстун эң жакын таанышы болорунузду мен билем». Бул сүйлөмдө «мен билем» сөз айкашы англис тилиндеги «I know» сүйлөмүнө туура келип, ал эми «that you are Mr.Sherlock Holmes’ most intimate acquaintance» сүйлөмү англис тилиндеги субординациялык байланышты түзөт.

Сүйлөмдөгү «бол+ор+уңуз+ду» деген сөзгө көңүл бурсак. Бул сөз тике толуктоочтун милдетин аткарып турат. Грамматикалык белгилери болсо, жекелик түрдө, учур чакты көрсөтүп турат. Андан ары карасак «болорунузду» деген сөз «таанышы» деген сөз менен башкарылып, табыш жөндөмөсүн талап кылууда.

Башкача айтканда, сөздүн өзү «болорунузду» баяндоочтун башкы ой туюмун билдирген, «билем» деген этиш сөзгө тике толуктооч болуп келди. Татаал сүйлөмдөгү бул багыныңкы сүйлөмдү синтаксистик талдоого алсак төмөндөгүдөй сүйлөм мүчөлөрүнө ээ болот. Ээси –мен (I), баяндоочу – билем (I know), тике толуктооч – болорунузду. Бул сөз табыш жөндөмөсүнүн суроосуна жооп берип жана баяндоочко билем этиштик баяндооч англис тилинде (I know) болуп берилет тике толуктоочтук милдетти аткарды, аныктооч – эң жакын (most intimate).

Ошентип жогоруда көрсөтүлгөндөй «...сиз мистер Шерлок Холмстун эң жакын таанышы болорунузду мен билем» кыргыз тилинде сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдаганда бул жөнөкөй сүйлөм болуп калат. Бирок белгилеп кетүүчү нерсе англис тилиндеги багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмгө туура келүүчү конструкция кыргыз тилинде да бар. Маселен, «... мен сизди мистер Шерлок Холмстун эң жакын таанышы болот деп билем» десек бул сүйлөм багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм болот. Анткени бул багыныңкы сүйлөм чакчыл түрмөктүн «деп» формасынын жардамы аркылуу баш сүйлөм менен байланышты, баш сүйлөм «мен билем».

Ал эми «Диккенстин бул китебин окугандыгымды мен айттым» десек, бул дагы жөнөкөй сүйлөм болуп калат. Бирок «Мен, Диккенстин бул китебин окудум деп, айттым» десек, бул сүйлөмдөгү «мен айттым» баш сүйлөм болуп эсептелет. Сүйлөмдүн ээси мен, баяндоочу – айттым. Ал эми «Диккенстин бул китебин окудум деп» бул багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм болуп, «окудум» бул сүйлөмгө баяндооч болуп келет. Бул конструкцияда биринчи сүйлөмдөгү «мен айттым» баш сүйлөм болуп келди да, экинчи сүйлөмдө «Диккенстин бул китебин окудум деп» сүйлөмдө багыныңкы сүйлөмдүн милдетин аткарды. Бул багыныңкы байланыштагы сүйлөм чакчыл түрмөктүн «деп» формасынын жардамы аркылуу баш сүйлөм менен байланышты. Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм кыргыз тилинде чакчыл түрмөктүн «деп» [6, 145-б.] формасы менен келип, баш сүйлөм менен байланыша алат.

Бул татаал сүйлөмдөрдүн компоненттери англис тилинин мисалында «that» катыштык ат атооч аркылуу уюшулат. Англис тилинде «that» катыштык ат атооч болот. /сүйлөм менен сүйлөмдү же сүйлөмдөгү бир сөздү экинчиси менен байланыштыруучу ат атооч/ [4, 211-б.].

Англис тилинде багыныңкы сүйлөмгө мындай мүнөздөмө берилет. «A dependent clause is an incomplete sentence. It needs to be connected to an independent clause». [2]

Демек, англис тилинде багыныңкы сүйлөм бүтпөгөн сүйлөм болуп эсептелет. Ал баш сүйлөм менен байланышканда гана бир түшүнүктү бере алат.

Мисалы:

Dependent

subject **clause** verb

The cat **that I saw** ran.

Англис тилинде багыныңкы сүйлөм субъектини дагы, этишти дагы камтыйт, бирок алар бүткөн сүйлөмдүн түшүнүгүн бере албайт.

Мисалы:

subject verb

that she wanted

subject verb

when the children played with it

Жогорудагы эки сүйлөмдө тең субъект жана этиш бар. Бирок алар бүтө элек сүйлөмдөр. Бул багыныңкы байламтадагы сүйлөмдөр баш сүйлөм менен байланышып бүткөн сүйлөмдүн маанисин берет.

Мисалы:

1. The laptop **that she wanted** was on sale.
2. The toy broke **when the children played with it**.

Биринчи сүйлөмдөгү багыныңкы сүйлөм «that she wanted» баш сүйлөм болуп келген «The laptop was on sale» менен байланышып, баш сүйлөмгө кошумча маалыматты бере алат.

Экинчи сүйлөмдө дагы багыныңкы сүйлөм жогорудагыдай кызмат аткарат.

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр англис тилинде үч түргө бөлүнөт. Noun clauses, adjective clauses, and adverb clauses. Англис тилинде **clause** (клаузма) – этиш катышкан сөздөрдүн группасы.

Noun clauses – (зат атоочтук клаузма) бардык багыныңкы сүйлөмдөрдөй эле субъектини жана этишти камтыйт, бирок өзүнчө турганда сүйлөмгө толук маани бере албайт. Бул клауземаны that, what, when, where, why, who, how many, how much, how, which, whether, whom, if сыяктуу байламта сөздөр уюштурат.

Мисалы:

I knew **that he had to win** – Мен аны жеңет деп билгем. (that мында фактыны көрсөтөт)

He told us **when the plane would arrive** – Ал учак качан келерин бизге айтты. (when бул жерде убакытты көрсөтөт)

Adjective clauses – (сын атоочтук клаузма) бул багыныңкы сүйлөм сын атоочтун кызматын аткарып, сыпаттайт жана аныктайт же зат атооч, белгисиз ат атооч (someone), аныктама ат атооч (anybody, everything) боюнча маалымат берет. Бул клауземада дагы субъект жана этиш катышат.

Мисалы:

noun adjective clause

Tom's **uncle, who is very rich**, came for a visit – Томдун бай таякеси жолугууга келди.

Сын атоочтук клаузма who, whom, which, whose, that катыштык ат атоочтор менен уюшулат.

Adverb clauses – (тактоочтук клаузма) бул багыныңкы сүйлөмдө дагы субъект жана этиш катышат. Алар багыныңкы сүйлөмдө тактоочтун кызматын аткарып, баш сүйлөмдөн мурда келет же сүйлөмдүн аягында келип баш сүйлөмдөн кийин орун алат. Сүйлөмдүн башында келгенде тактоочтук клауземадан кийин үтүр белгиси коюлат.

Even though Sarah knew material, she failed the exam – Сара материалды билсе дагы, ал экзаменден өтпөй калды.

Sarah failed the exam even though she knew the material – Сара экзаменден өтпөй калды, материалды билсе дагы.

Тактоочтук клауземалар:

After, as, as long as, as soon as, before, by the time, now that, once, since, until, when, whenever, while байламта сөздөр убакытты туюндурат.

As, because, in case, since so себеп жана натыйжаны туюндура.

Although, as much as, despite the fact that, even if, even though, except that, in spite of the fact that, not that, though, whereas, while каршылагыч байламта сөздөр чегинтме маанини туюндурат.

So that, so...that, such...that натыйжалыгыч байламта сөздөр өздөрүнөн кийин натыйжалык маанини билдирет.

In order that, so, so that максаттык маанини билдирет.

Where, wherever, everywhere орунду түшүндүрөт.

Even if, if only, if, provided, unless шарттуу байламта иш аракеттин шартын билгизет. Тактоочтук клаузма жогорудагы келтирилген сөздөр менен башталат.

Мисалы:

When she arrives, we'll read the letter – Ал келгенде, катты ачабыз.

Ошондой эле тактоочтук клауземалар сүйлөмдө кыскаруу мүнөзүнө ээ.

Мисалы:

After they sang two songs, the performers did a dance. (Алар эки ырды ырдашкандан кийин, аткаруучулар бийлешти). Бул багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөгү тактоочтук клаузема **After they sang song** мында субъект жана этиш катышып турат.

Ал эми **After singing two songs**, the performers did a dance. (Эки ыр ырдалгандан кийин, аткаруучулар бийлешти). Тактоочтук клаузема баш сүйлөмдүн субъектиси тактоочтук клауземадагы субъектинин кызматын аткара алган учурда гана кыскарат.

Ал эми кыргыз тил илиминде татаал сүйлөмдүн аныктамасына көңүл бурсак, «Маани жана интонациялык жактан биримдиктеги эки, же андан да көп жөнөкөй сүйлөмдөрдүн айкалышынан турган сүйлөмдөр татаал сүйлөм деп аталат» [4, 278-б.].

Мисалы:

1. Алар ар дайым жардам берип келишкен жана жолугушууга келип турушкан.

2. Акмак мактанса, бутун сындырат, акылдуу мактанса ишти тындырат. (макал)

Биринчи сүйлөм тең байланышта түзүлсө, экинчи сүйлөм грамматикалык жана маани жактан бири-бирине көз каранды болуп, багыныңкы акыбалда туруп байланышат.

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр түзүлүшү жагынан жөнөкөй сүйлөмдөрдүн бирине да окшобойт. Алардын тутумуна кирген жөнөкөй сүйлөмдөр структуралык жактан өзгөрүлүп, өзгөчө мүнөздөгү катыштык маанилерге ээ болуп, сүйлөмдүн бөтөнчө бир структуралык түрүнө айланган, багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмгө айланган. [4, 307-б.]

Кыргыз тилинде багыныңкы байланыштагы сүйлөмдөрдүн өзүнчө баяндоочтук өзгөчөлүктөрү бар. Алар –ып, -бай, -гыча, -ганы, -са, -ганда, -ган, -кезде, гандан кийин, -ган үчүн, -гандан бери, -ган сайын, -ган менен, -са деле, -са да, -ып үчүн, -уу менен, -са дагы, - ды да, - ган да, -т да, ж.б синтаксистик формалар менен уюшулат, мындай конструкция жөнөкөй сүйлөмдөргө мүнөздүү эмес.

Кыргыз тилинде англис тили сыяктуу эле байламталар жана байламта сөздөр (байламталык милдет аткаруучу сөздөр) багыныңкы сүйлөмдөрдүн компоненттерин байланыштырууда негизги каражат болуп эсептелет. Алар: себеби, анткени, андыктан, ошондуктан, ошол үчүн, эмне үчүн десен, эгерде, ошондой болсо да, эгер, ошон үчүн, ошол себептүү ж.б. [3, 216-б.].

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн түрлөрү баш сүйлөмдөрдүн ар кандай кырдаалын билдиргендигине жараша бөлүнөт.

Алсак, мезгил багыныңкы сүйлөм, себеп багыныңкы сүйлөм, максат багыныңкы сүйлөм, шарттуу багыныңкы сүйлөм, каршы багыныңкы сүйлөм, сыпат багыныңкы сүйлөм, салыштырма багыныңкы сүйлөм жана өлчөм багыныңкы сүйлөм болуп бөлүнөт.

Бирок бул грамматикалык каражаттардын кыргыз тилинде колдонулушу жана алардын аткарган кызматтары англис тили менен салыштырып караганда өздөрүнө тиешлеүү өзгөчөлүктөргө ээ.

Мисалы:

Албетте, мен буларга кошулбаймын, анткени аны ойлогондордун ою жаңылыш.

Бул татаал сүйлөм эки сүйлөмдөн түзүлдү. 1) Албетте, мен буларга кошулбаймын. 2) анткени аны ойлогондордун ою жаңылыш. Бул багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдө экинчи компонент биринчи компонентке синтаксистик жактан баш ийет. Багыныңкы компонент баш сүйлөмгө **анткени** байламтасы аркылуу байланышты.

Сиз көргөн киши келди. The man that you saw came. Кыргыз тилиндеги *сиз көргөн* (that you saw маанисинде) өз алдынча интонацияга ээ эмес. Ал башка сүйлөмдөр менен бир ритмдеги мелодиялык бирдикти түздү. Ошондуктан келтирилген бул сүйлөм багыныңкы эмес жөнөкөй болуп эсептелет. Англис жана кыргыз тилинде багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм маанилик жана грамматикалык биримдикте өзүнүн компоненттери менен бөлүнбөгөн тыгыз байланышта каралат.

Жыйынтыктап айтканда, багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр англис жана кыргыз тилдеринде да орун алат: 1) багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр интонациялык жактан өз

алдынча бүтпөгөн маанини берет; 2) байламта сөздөр менен өз алдынча туруп толук маанини бере албайт; 3) жазууда багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөргө коюлган тыбыштардын коюлуш маанилери бар; 4) англис тилинде да, кыргыз тилинде да багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн составдык бөлүктөрүн өзүнчө бөлүп кароого болбойт; 5) багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр байламта сөздөр же байламталык милдет аткаруучу сөздөр менен башталат. б) англис жана кыргыз тилдериндеги байламта сөздөрдүн синтаксистик жактан аткарган кызматы бирдей.

Изилдөө ишибизде англис жана кыргыз тилдериндеги багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн окшош жактарын жана алардын сүйлөм курулушундагы өзгөчөлүктөрүн, синтаксистик бирдиктерин салыштырып, жалпылыктарын көрсөтүүгө аракет кылдык.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Баскаков Н.А. Тюркские языки. Москва, 1960 – 210-с.
2. Грамматика английского языка. Морфология. Синтаксис. / Н.А.Кобрина, Е.А.Корнеева, М.И.Оссовская, К.А.Гузеева. – Санкт-Петербург, Союз, 2008 – 528 с.
3. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. Ф.: Мектеп, 1980 – 236 б.
4. Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси. – Ф.: Мектеп, 1980 – 324 б.
5. Gear, Jolene. Cambridge preparation for the TOEFL test. Cambridge University Press – 2006 – 661 p.
6. Сартбаев К.К. Кыргыз тилиндеги кошмо сүйлөмдүн синтаксиси. Фрунзе, 1976 – 185 б.

Рецензент: Усмамбетов Б. Ж - филология илимдеринин доктору, К. Карасаев атындагы БМУнун профессору.